

RƏŞİD BƏY AXUNDOV

- məktublar
- sənədlər
- məqalələr

Bu kitabda Rəşid bəy Axundovun həyatı və bizə çatan ədəbi irsi haqqında məlumatlar yer alıb. Atası M.F.Axundovla, anası Tubu xanım və bacısı Nisə xanımla, dayısı Mirzə Mustafa, oğlu Fətəli və müxtəlif şəxslərlə məktublaşmalarına geniş yer verilib. Müxtəlif şəxslərin yazışmalarında Rəşid bəy haqqında məlumatlar öz əksini tapıb.

RƏŞİD BƏY AXUNDOV. Məktublar. Sənədlər. Məqalələr

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2024, 352 səh.

Ölçü: 145x210 mm

Cild: yumşaq

Çapa imzalandı: 07.08.2024

Naşir: Şahbaz Xuduoğlu

Toplayanlar, tərtib edənlər və

Rəşid bəy Axundov haqqında

tədqiqatların müəllifləri: Həsən Həsənov
Məmməd Adilov

Rus dilindən tərcümə və

əski əlifbadan

transfoneliterasiya edən: Məmməd Adilov

Elmi redaktor: Həsən Həsənov

Korrektorlar: Şəhla Yarıbəyli
Əyyar Tahir

Texniki redaktor: Aygül Yelmarlı

Mətn dizaynı: Ramin Əli

Qapaq dizaynı: Rafael Qasım

Qanun Nəşriyyatı

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212-42-37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

www.fb.com/Qanunpublishing

www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-38-577-08-2

© Qanun Nəşriyyatı, 2024

© Həsən Həsənov, Məmməd Adilov, 2024

RƏŞİD BƏY AXUNDOV¹

Rəşid bəy Axundovun unudulduğunu iddia etmək düz olmazdı. Atası Mirzə Fətəli Axundova həsr olunmuş müxtəlif monoqrafiya, tədqiqat və elmi yazılarda o, tez-tez xatırlanır. Amma, bir qayda olaraq, iş bu xatırlatmadan uzağa getmir.² Halbuki Rəşid Axundov heç də nəzərə çarpmayacaq adı şəxsiyyət olmamışdır.

O, Tiflisdə doğulmuş (1854-1909), 1863-cü ildə I Tiflis Klassik Gimnaziyasına daxil olmuş və 1872-ci ildə oranı bitirmişdir.

Musiqini erkən yaşlarından sevən R. Axundov özü də tarda çalmaq bacarıq və şahmata maraq göstərirdi. Rəşidin on yaşı olarkən Mirzə Fətəli Axundov şahmat fiqurlarının gedişini ona öyrətmək üçün xüsusi şeir yazmışdır. Ehtimal etmək olar ki, Mirzə Fətəli bununla Qədim Şərq ənənəsinə uyğun olaraq, mövzunun nəzmlə əzbərləndirilməsini əsas

¹ Həmin məqalənin birinci variantı ilk dəfə 1977-ci ildə “Литературный Азербайджан” jurnalının 8-ci nömrəsində “Письма из прошлого века» adı ilə nəşr edilmişdir. “Azərbaycan” jurnalının 1978-ci il 2-ci nömrəsində isə məqalənin Azərbaycan dilinə müəllif tərcüməsi verilmiş, eyni mətn 1987-ci ildə Alfred dö Breannın “Bir balaca parisinin həyatı” kitabının sonunda təkrar nəşr edilmişdir. Nəhayət, həmin yazının rus variantı H.Ə. Həsənov və E.Ə. Cəmilzadənin tərtibatında 1991-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatında çap edilmiş “Переписка Мирзы Фатали и Рашид-бека Ахундовых” kitabına da daxil edilmişdir. Burada məqalənin təkmilləşdirilmiş variantı təqdim olunur.

² Həmin məqalə çap edildikdən sonra, 1990-cı ildə AMEA Əlyazmalar İnstitutunun buraxdığı “Keçmişimizdən gələn səs-lər” bülleteninin VI buraxılışında məktubların böyük bir hissəsi oxuculara təqdim edilmiş, 1991-ci ildə Rəşid bəyin rusca məktublarını əhatə edən ayrıca kitab nəşr olunmuşdur.

götürmüşdür. Sözsüz ki, Rəşidin şahmat oyununa yiyələnməsində bu şeir müəyyən rol oynamışdı.

O, dövrünün ən münəvvər simalarından biri idi. On altı yaşında artıq Reynanın fəlsəfi əsərlərini, Boklun “İngiltərədə sivilisasiyanın tarixi” və s. əsərləri mütaliə etmişdi.

M.F.Axundov Mirzə Yusif xana 17 dekabr 1870-ci il tarixli məktubunda yazırdı ki, Rəşid “fəlsəfəni məndən az bilmir. Fizikanı və təbiətşünaslığı məndən yaxşı anlayır. Bu məsələlər haqqında mənimlə həmişə mübahisəyə girişir, dəlillər və sübutlar gətirir”.

M.F.Axundov Rəşidin tərbiyəsi ilə yaxından və ciddi məşğul olur, onda elmi-materialist baxışların formalaşmasına səy edir, oğlu ilə təbiətşünaslığın müxtəlif məsələləri ətrafında mütəmadi söhbətlər aparırdı.

D.V.Dreperin “Avropada zəkanın inkişafı tarixi” kitabında çoxlu günəş sistemlərinin mövcudluğuna dair Nyutonun mülahizələri verilən səhifələrdə M.F.Axundovun belə bir qeydi vardır: “Bu yeri Rəşidə göstərmək lazımdır”.

Rəşid əcnəbi dilləri öyrənməkdə mahir idi. O, Azərbaycan dilindən başqa rus, fransız, fars və ərəb dillərində də sərbəst danışmağı bacarırdı, alman-rus, fransız-rus lüğətlərini və rus sözlərinin izahlı lüğətini tərtib etmişdi.

Mirzə Fətəli Axundov 1870-ci ildə Mirzə Yusif xana yazdığı məktubda qeyd edir: “Rəşid Ramazan ayının başdan-başa bütün şərtləri və əməllərini yerinə yetirməklə oruc tutub. Deyir ki, mən istəyirəm, hamı məni təmiz müsəlman kimi tanıсын. Mən mane olmurdum. Bu da bir rəftardır. Ramazan ayında Rəşid namaz qılır, dua oxuyur, lakin çox gözəl tar da çalır, musiqi elminə çox həvəsi vardır. Hal-hazırda da çox gözəl tar çalır”.

M.F.Axundov 1871-ci il 12 oktyabr tarixli məktubunda Mirzə Melküm xana yazırdı: “Ey Ruhülqüds, Allah rizasına, məni o ingilisin bütün yazılarının və habelə əlifbaya dair yazan o italyalı filosofun məqalələrinin ləzzətindən məhrum etməyin!... Oğlum Rəşid fransız

dilini bilir, onların hamısını oxuyacaq və məzmununu mənə söyləyəcəkdir”.

Göründüyü kimi, Rəşid bu cür məsələlərdə atasına az kömək etmirmiş. O həm də xüsusi tərcüməçilik bacarığına yiyələnmişdi. On səkkiz yaşlı Rəşid 1872-ci ildə “Şarl Mismərin Ali paşaya məktubu” fəlsəfi əsərini fransızcadan rusçaya çevirmişdi. M.F.Axundov “...məktub”un əsl müəllifi Mirzə Melküm xana bu haqda belə yazırdı: “Həqiqətdə Sizin təfəkkürünüzün məhsulu olan Şarl Mismərin məktubu mənə yetişərkən həmin gün oğlum Rəşidə tapşırıdım ki, onu rus dilinə tərcümə etsin. Rusca tərcüməsi çox gözəl və düzgün çıxdı... Bu yaxınlarda “Qafqaz” qəzetində çap ediləcəkdir”. Bu əsərin elə adından mahiyyəti də bilinir. Deməli, Şərqi durğunluğunun səbəbləri gənc Rəşidi narahat edən problemlərdən idi. Bu əsərlə tanış olarkən burada əhatə olunan problemlərin Rəşidin dünyagörüşünə, onun Şərqi-Qərb münasibətlərinə, Şərqi hansı yolla getməyinə dair baxışlarını görmək olar. Müəllifi və heç bir şübhə doğurmur ki, tərcüməçini narahat edən budur ki, “yenicə zühur etmiş İslam özünün şüalarını Asiyada Dəməşq və Bağdaddan Buxaraya, Səmərqəndə, Kabilə və Dehliyə qədər, Afrikada Xoş Ümid burnuna və Cəbəllüttariq boğazına qədər, Avropada Kordovaya qədər yaymış geniş bir işıq ocağı kimi göstərmişdir. Amma Avropanın iftixar və ümumdünya səviyyəsində heyrat predmeti olan möhtəşəm və əsaslı sivilizasiyası zəminində getdikcə yeni-yeni nailiyyətlər qazandığı bir vaxtda İslam qəflətən öz sivilizasiyasını dayandırdı... Xristian xalqı gündən-günə insan idealının sərhədlərinə yaxınlaşır və ona çatmağa çalışdığı halda, müsəlman dünyası dəniz qabarmaları və çəkilmələri kimi fasiləsiz olaraq həmin sərhədlərə yaxınlaşır və yenidən oradan uzaqlaşır”.

“Niyə?” sualı qoyulur və ona cavab axtarılır. Nədir müsəlman xalqlarının geridə qalmasına səbəblər?

Müsəlmanların islahatları qəbul etməyə meyil göstərməməyi! Ona görə ki, islahatlar əzab-əziyyətlə müşayiət olunur, müsəlmanlar isə bu əzab-əziyyətə hazır deyillər. Müsəlmanlar bilməlidir ki, sivilizasiyanın, sadəcə, praktik nəticələrini qəbul etməklə kifayətlənmək olmaz.

Gərək buna nəzəri cəhətdən hazır olasan, yəni hər hansı yiyələnmək meyil göstərdiyin sivilizasiyanın elmi mahiyyətini dərk etmək deməkdir. Çünki bu sivilizasiyanın təşəbbüskarları artıq hansısa nəticələr verən sivilizasiyaya nail olmaqdan əvvəl böyük yol keçirlər.

Bu yolda sirlərlə dolu maneələrə rast gəlinir. Hər hansı yenilik məhz təcrübədən, xalqın “əqli prosesinin sirlərindən” keçərkən xalq tərəfindən qəbul oluna bilər. Əsərdə deyilir: “Başqasının təcrübəsinin qəti təkmilləşdirilmiş forma almasından qabaq onun ideyasında baş verən əqli prosesin sirlərinə aqah olmadan həmin təcrübədən istifadə etməyin əhəmiyyəti yoxdur”.

Şarl Mismər deyir: “Müsəlmanların fəaliyyətinin səmərəsizliyi həmişə bundan irəli gəlir ki, onların nəzəri uğurları praktiki nailiyyətlərini qabaqlamır”. O zamanlar ki İslam dövlətlərinin elmi inkişafı praktiki nailiyyətlərini qabaqlayırdı, onların uğuru da göz qabağında idi. İslam dövlətlərində elm hörmətdən düşəndən sonra isə praktiki uğurlar getdikcə azalmağa başladı. Bu əsər yazılanda, XIX əsrin ikinci yarısında artıq dünyada hər hansı mübarizə elm meydanında cərəyan edirdi.

Şarl Mismər deyir: “Dəqiqədə yüz iyirmi dəfə atan tufəngin və dünyanın bütün taxtadan qayırmış gəmilərini sulara qərq edə bilən monitorların olduğu bir halda say heç bir rol oynamır. Bu cür dəhşətli silahları idarə etmək və onlardan faydalanmaq üçün elm lazımdır. Əkinçilik mədəniyyəti, heyvandarlıq elmə çevrilmişdir; sənaye elm tərəfindən irəli aparılır; işçi, sənətkar, kəndli, dənizçi və əsgər elmsiz öz əlləri ilə nə etməyin lazım olduğunu bilmir. Elm qüvvəyə qənaət edir və əməyin məhsuldarlığını artırır”.

İndiki zamanədə elmin həyatda rolu daha da artmaqdadır. Amma İslam dövlətlərində hələ də elm ikinci dərəcəli statusdadır, hələ də onun həlledici rolu cəmiyyətdə hiss olunmur. Hələ də İslam xalqları Avropa sivilizasiyasının nailiyyətlərini bir çox hallarda onun mahiyyətinə, sirlərinə verə biləcək nəticələri vannadan hazır vəziyyətdə götürməkdədirlər. Mismər “elm qüvvəyə qənaət edir” dediyi halda,

əfsuslar olsun ki, bir çox İslam xalqları hələ də elmə sərf oluna biləcək qüvvələrinə qənaət edirlər.

Lakin Rəşidin həyat yolunu belə bir humanitar təmayül müəyyən-ləşdirmədi. O, mühəndis olmağa, indiki təbirlə desək, “texniki peşə”yə yiyələnməyə can atırdı. Bununla əlaqədar 19 yaşlı Rəşid təhsil almaq-dan ötrü 1874-cü ildə Avropaya getmək qərarına gəlir. Avropanın mə-dəni mərkəzlərindən olan Brüsselə gəlişi Rəşidə çox şey verir. O, eh-tirasla elmi bilikləri öyrənməyə girişir, çoxlu oxuyur, teatr və muzey-lərdə olur, yaradıcı ziyalılarla tanışlıq əlaqələri yaradır.

Brüsseldə olarkən Rəşid anası Tubu xanım ilə və bacısı Nisə xa-nım ilə da məktublaşırdı. Mirzə Fətəli Axundovun Rəşidə yazdığı əksər məktublarda surəti qalmadığı kimi, anasının və bacısının da Brüsselə məktubları bizə gəlib çatmamışdır. Amma Rəşidin onlara məktubla-rı qalmışdır. Məktublar Azərbaycan dilində yazılıb. Bu məktubları nəzərdən keçirdikdə ilk əvvəl Rəşidin Azərbaycan dilində sərrast ya-zısı olduğu gözə çarpır. Anasına və bacısına yazdığı məktublarda, bir qayda olaraq, atasına yazdığı məktublarda məzmunu təkrar olunmur. Məktublarda birində anasına yazır ki, Nəcəf Brüsseldə xalça alveri ilə məşğul olmaq istəyir. Rəşidin dediyindən belə çıxır ki, (o zamanlar) “xalçalar burada yaxşı iş keçər, çünki indiyədək, necə ki, burada o cür iş yoxdur. Doğrudur, xalça var, amma Firəng, ya özgə cürəsindən, amma müsəlman xalçaları yoxdur”.

Anasına məktublarda daha çox Nəcəfin Brüsseldən getməyinin səbəbləri “onsuz da rahat dolana bilərəm” şəklində izah edilmiş, yaşa-yışının rahat olduğu, onun artıq “bəbə” olmadığı haqqında anasını ra-hatlandıran sözlər yazılmışdır. Anasına yazdığı bir məktubda öz incik-liyini də bildirir: “İnciyirəm ki, mənə niyə arxayın ola bilmirsiniz”. Bacısı Nisəyə təhsilinin vacibliyini vurğulayan Rəşid yazır ki, “görür-sənmi, mən bəs niyə vətəndən ayrı düşüb, bu qədər əzabı boynuma alı-ram. Ondan ötrü ki, bilirəm, dünyada oxumamış adamın qədri bir pul-luqdur, nə vaxt ki adam oxumur, onun üçün dünyada ləzzət yoxdur”.

Rəşid danışdığı sözün məsuliyyətini hiss edir. O yazır: “Xalamın naxoş olmağı bir az (yəni çox, amma danışıda belə deyərlər) kefi-

mi pözur. Çox istəyirəm ki, yaxşı olsun”. Kimya dərində eşitdiyi və anası və bacısı üçün maraqlı olan “gül ətrini qayıрмаğı bilirəm” xəbərini verərək onu məktubunda izah edir. Bacısının həyat yoldaşı Xan haqqında yazır: “O, gülməli zad çox sevir, bir gülməli əhvalat axtarıram ona yazmağa və ümidim budur ki, tezliklə məndən ona kağız çatar”.

O, bacısı qızı Mələksimaya fransız dilində kitablar göndərir.

1878-ci ildə M.F.Axundov vəfat edir. Sarsılan Rəşid atasının ölümü ilə mənəvi istinadını, ustad və müəllimini itirmiş olur. Bundan başqa, bu hadisə ciddi maddi çətinliklər də yaradır və Rəşidin xəstələnməsi ilə vəziyyət daha da kəskinləşir. O, təhsilini yarıda buraxaraq, 1882-ci ildə kursu bitirmədən Brüsseldən Tiflisə qayıdır. Lakin məqsədindən dönmür. Az keçmir ki, təhsilini tamamlamaq və mühəndis rütbəsi almaq üçün Peterburqa gedir.

Gənc Rəşidin həyatında mürəkkəbliklər yaranır. O, oxumağını davam etdirmək fikrindən əl çəkmir. Amma artıq Brüsseldə deyil, Rusiyanın hər hansı bir şəhərində oxumaq istəyir. Bu işdə ona dayısı Mirzə Mustafa himayədarlıq edir. Mirzə Mustafa ilə Rəşidin məktublaşmasından biz artıq yeni Rəşidi görürük. Onun gənclik ehtirası, demək olar ki, vaxtından tez sönmüşdür. O sanki özünü itirmiş bir insan təəssüratı oyadır. Mirzə Mustafa məktublarından birində ona yazır: “Sənin qətiyyətsizliyin məni əməlli-başlı kədərləndirir: nə qədər ki sənə məktub gəlib çatmamışdı, hey yazırdın ki, məktubun olmamağı səbəbindən sənənin bu işlərini düzüb-qoşmaq üçün canfəşanlıq göstərmək imkanın yoxdur, amma məktubu aldıqdan sonra başqa cür düşünməyə başlamısan”.

Dayısı Rəşid məsləhət görür ki, Məmmədəlinin məktubunu məktəbin direktoruna aparıb onunla tanış olsun, Mühəndislik İnstitutunun üçüncü kursuna daxil olmaq üçün cəhd göstərsin. O, Rusiyada qalıb çalışmaq, yaxud Tiflisə qayıtmaq məsələsində Rəşidin tam sərbəst hərəkət edə biləcəyini vurğulayır. Amma bu məsləhətlər də bir nəticə vermir. Sonralar yazılan məktubda dayısı deyir ki, bu yaxınlarda Məmmədəli “Peterburqa gələcək və sənə hər şeydə kömək edəcək”.

Rəşidin özünü itirməyi o dərəcəyə gəlib çatmışdır ki, hətta dayısı Tiflisdən Peterburqa onun hansı yeməxanadan istifadə etməsini də məsləhət verir. Rəşidin xasiyyətində gördüyü əsas qəbahəti “sən başqalarından soruşmağa utanırsan” fikri ilə çatdırır və yazır: “Orada təcrübəli adamlardan soruşmağa çəkinmə”.

Rəşid Brüsseldə təhsilini bitirmədiyi üçün çox nigaranlıq çəkir. Öz məktubunda dayısına nigaranlıqla yazır ki, camaat belə fikirləşər ki, mən Peterburqa, sadəcə, gəzməyə gəlmişəm. Buna cavab olaraq dayısı yazır: “Sənin buradakı camaata Peterburqu gəzməyə getməyin haqqında izahata gəlincə bu, mümkün deyil, biz artıq onlara demişik ki, sən oraya imtahan verməyə getmisən. Əgər sən oradan öz sənətinlə məşğul olmağa icazə verən bircə şəhadətnamə ilə qayıtsan, onda belə vəziyyət heç kimə qəribə görünməyəcək”. Bu hadisələr 1883-1884-cü illərdə baş verir.

Peterburq dövrü Rəşidin həyatında və dünyagörüşündə mühüm rol oynayır. O, qabaqcıl ziyalılarla yaxından tanış olur, böyük maarifçilik işi aparır. Tiflisdə Zaqafqaziya Müsəlman Qadın Məktəbinin yaradılmasında fəaliyyət göstərir.

Qeydlərindən görünür ki, o, böyük rus yazıçısı İ.Turgenevin dəfn mərasimində də iştirak etmişdir.

O illər həm də səbir və qətiyyətlə təhsilinə davam edən Rəşid, nəhayət, istəyinə nail olur, “Yollar mühəndisi” diplomu ilə Tiflisə dönür və Qafqaz Dairəsi Yollar İdarəsində işə başlayır. 1895-ci ildə Rəşidi Tiflisdə mühəndis işləyən görürük. “1905-ci il 9 avqust” qeydi olan bir sənəddə “Yol Əlaqələri Qafqaz Dairəsi İdarəsinin sərəncamında olan IX dərəcəli mühəndis vəzifəsinin icraçısı, quberniya katibi Rəşid bəy Axundov” yazısı var. Rəşidin bilavasitə adı olduğu sonuncu sənəd 11 dekabr 1908-ci ildə qeydə alınıb. Bu, Tiflis Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin təşkilat komitəsinin sədri podpolkovnik İbrahim bəy Vəkilovdan Rəşid Axundova yazılmış məktubdur. Burada deyilir ki, Rəşid Axundov həmin cəmiyyətin təftiş komissiyasının üzvü olduğundan öz işini icra etməlidir.

Bu toplunun tərtibi zamanı Şəmistan Nəzərli tərəfindən Rəşid bəy Axundovun ölümünə işıq gətirən bir sənəd də təqdim olunmuşdur ki, həmin məktub parçasında Rəşid bəyin 1909-cu ilin yanvarında məlanxolik bir vəziyyətdə özünü tapança ilə qətlə yetirdiyi göstərilmişdir.

Atasının ideya təsiri Rəşiddə davam edirdi. İnamla demək olar ki, M.F.Axundovun surəti onun üçün həmişə yol göstərən bir ulduz idi.

1899-cu ildə Rəşid bəy Axundov Mirzə Şərif Mirzəyevlə birlikdə “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”nı əlavə qeydlə “Кавказ” qəzetində dərc etdirir.

O, Tiflisdəki Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin işində də fəal iştirak edirdi. 1906-cı ilin martında isə Rəşid bəy Axundov təftiş komissiyası heyətinə üzv seçilmişdi. Bu cəmiyyətin işində müxtəlif vaxtlarda Azərbaycanın C.Məmmədquluzadə, Əliqulu Nəcəfzadə, Ömər Faiq Nemanzadə kimi görkəmli maarifçi xadimləri də iştirak etmişlər.

Rəşid Rusiyanın və Avropanın ali məktəblərində təhsil alan tələbələrə həmişə əl tutur, maddi yardım göstərirdi. O, “yardıma ehtiyacı olan müsəlman tələbələr”in nəfinə təşkil edilən gecələrin daimi təşkilatçısı və iştirakçısı idi.

Onun bilavasitə “mollanəsrəddinçilər”lə əlaqəsinə aid, təəssüf ki, dəqiqləşdirilməsi hələ mümkün olmayan bəzi faktlar da məlumdur.

M.F.Axundov tədqiqatçıları 1938-ci ildə Azərbaycan dilində şərti adı “Jan Blan və ya balaca skripkaçı” olan (bu romanın bir başqa adı da “Balaca parislinin həyatı”dır) bir əlyazma tapmışlar. Romanı M.F.Axundovun yazdığı güman edilirdi. Lakin sonradan təfərrüatlı araşdırmalar sübut etdi ki, onu Rəşid fransızcadan tərcümə etmişdir. Mövzusu Fransanın fəhlə həyatından alınmış bu romanda qoca fəhlə Pyer Qayyo ilə skripkaçı Jan Blan adlı balaca bir yetimin taleyindən bəhs edilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu tərcümə hələ də öz tədqiqini gözləməkdədir.

Rəşid bəy Axundov gənc yaşlarından tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. M.F.Axundovun arxivində saxlanılan “Bir balaca parislinin həyatı” adlı fransız romanından tərcümə 30-cu illərdə M.F.Axundovun əsəri kimi çap olunmuş, sonralar Ə.Ələsgərzadə bu əsərin məhz